De Jeneverstruik in de Kempen en de naam Wechelderzande

J. Molemans en J. Burny

bron

J. Molemans en J. Burny, *De Jeneverstruik in de Kempen en de naam Wechelderzande* (Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, Nr. 30). Hasselt 1985

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/mole002jene01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde VLDN

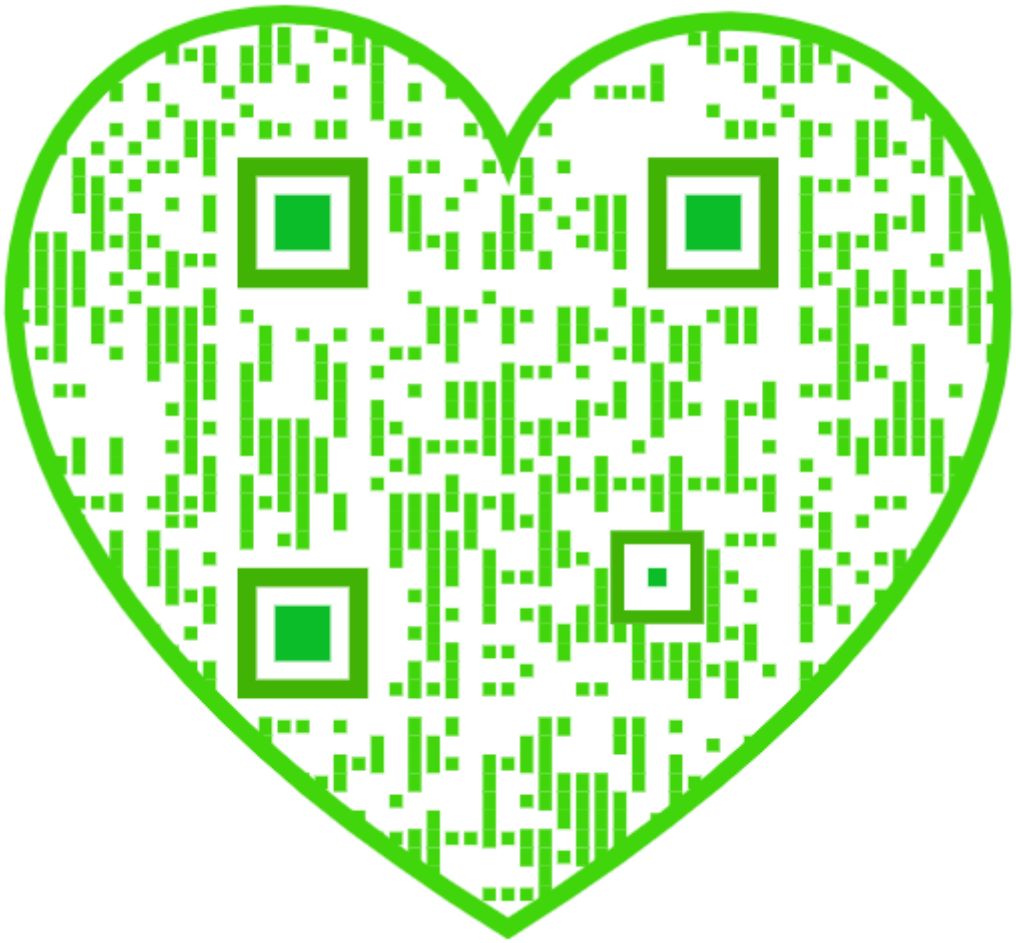

De jeneverstruik in de Kempen en de naam Wechelderzande*

door *Dr. J. Molemans en J. Burny*

De jeneverboom (-struik) of jeneverbes(1), *Juniperus communis L.*, komt in België vooral voor in de Kempen, op de Hoge Ardennen, in de kalkrijke delen van de Ardennen, de Famenne en van de streek tussen Samber en Maas, en tenslotte ook in Belgisch Lotharingen(2).

In de Kempen, de Hoge Ardennen en Belgisch Lotharingen groeit de soort op zure bodems. Binnen het Kempens district is de jeneverbes nu, samen met o.a. de rode dopheide *(Erica cinerea)* nagenoeg volledig beperkt tot het subdistrict van de Hoge Kempen (cf. 1). Tot in de negentiende eeuw kwam de jeneverstruik op meerdere plaatsen voor in de Antwerpse Kempen(3). Dit moet ook later nog het geval geweest zijn op de bij onze Kempen aansluitende zandgronden aan de Nederlandse provincie Noord-Brabant. Een verspreidingskaart van de jeneverstruik is te vinden bij Van Ooststroom(4).

De jeneverstruik, die tot in het begin van de twintigste eeuw een gewone verschijning op de heiden en de landduinen van de Kempen was, overleeft het veranderde landgebruik niet; ze is volop aan het uitsterven en zal enkel stand kunnen houden in één of twee speciaal ervoor opgerichte natuurreservaten.

1. De jeneverstruik in de Limburgse Kempen

1.1. Het fysisch milieu

Het Kempisch plateau is een grote puinkegel, in de Mindelijstijd door de Maas gesedimenteerd(5). Het daalt in hoogte van ongeveer 100 m boven zeeniveau nabij

* Gegevens voor dit artikel werden ontleend aan J. BURNY, *Het vroeger en huidig voorkomen van de Jeneverbes, Juniperus communis L. op de Hoge Kempen* (prov. Limburg, België). Te verschijnen in *Wielewaal*, 4, 1985.

(1) *Jeneverbes* in de betekenis van jenever(bes)struik is goed ingeburgerd en wordt ook door VAN DALE aanvaard. In de volksmond wordt jeneverbes thans meer gehanteerd dan jeneverstruik (-boom); in de tekst komen afwisselend jeneverstruik en -bes voor.

(2) E. VAN ROMPAEY en L. DELVOSALLE, *Atlas van de Belgische en Luxemburgse Flora. Pteridofyten en Spermatofyten. Meise 1979*[2].

(3) Zie o.m. J. KICKX, *Relation d'une promenade botanique et agricole dans la Campine*. Bruxelles, 1835. - E. PAQUE, *Catalogue des plantes plus au moins rares observées aux environs de Turnhout. BULL. SOC. ROY. BOT. BELG*. XIX 1880, p. 7-25. - C. VAN HAESENDONCK, *Florule des environs de Westerloo*. IBID. VII 1868; p. 275-311. - A. VERBIST, *Florule des environs de Hoogstraeten* IBID. XL 1901, p. 32 e.v.

(4) J.J. VAN OOSTSTROOM, *De Jeneverbes-bladwesp, Monoctenus juniperti L. (Hym. Diprionidae)*. NATURA LXXI 1974, p. 58-61.

(5) E. PAULISSEN, *De morfologie en de kwartair-stratigrafie van de Maasvallei in Belgisch-Limburg*. Brussel, 1973.

Recent genomen foto in het Heiderbos (As), het enige natuurreservaat in de Kempen waar nog veel jeneverbesstruiken staan en de enige plaats waar nog spontaan generatieve verjonging van het bestand optreedt.

Gellik tot ongeveer 50 m nabij Lommel. Het bestaat in hoofdzaak uit grind en grof zand in de zuidhelft, uit zand in de noordhelft, en is grotendeels bedekt met een dekzandlaagje van niveo-eolische oorsprong. Veruit dominant op de Hoge Kempen zijn de droge zand- en lemig-zandgronden met humus en/of ijzer B horizont(6). Na een vegetatiearme periode in het Laatglaciaal en het Preboreaal is het Kempisch Plateau gedurende het Borcaal, het Atlanticum en een deel van het Subboreaal bedekt geweest met wouden, waarvan de samenstelling in functie van het klimaat wat heeft geschommeld. In de loop van het Subboreaal trad ten gevolge van de agro-pastorale activiteiten een ontbossingsfase in, die in het Subatlanticum het ontstaan heeft gegeven van één grote, nagenoeg boomloze vlakte, gedomineerd door een dwergstruikenvegetatie: de heide(7). Vanaf het midden van de 19de eeuw is het Plateau opnieuw, zij het kunstmatig, bebost door massale aanplant van naaldhout, vooral grove den *(Pinus sylvestris)*.

(6) R. MARECHAL en R. TAVERNIER, *Atlas van België, blad 11 B. Pedologie-Bodemassociaties*. Brussel, 1971.
(7) A.V. MUNAUT, *Recherches palé-écologiques en Basse et Moyenne-Belgique*. Acta Geographica lovaniensia, *Leuven*, 1967.

Heidelandschappen komen nu nog enkel voor in de natuurreservaten en in de grote militaire domeinen.

1.2. De droge heide en de landduinen, natuurlijke biotopen van de jeneverstruik

De jeneverstruik kiemt het best op een onbeschaduwde, naakte en droge bodem waarin de bessen bedolven raken: in stuifzandgebieden, in heiden en graslanden waarin plaatselijk open vegetaties voorkomen, in rotsige terreinen, op hellingen waar door erosie een constante pioniersituatie ontstaat.

De documenten evenals de foto's genomen bij het begin van de 20ste eeuw door J. Massart[8] bewijzen dat de jeneverstruik toen nog frekwent voorkwam in de Hoge Kempen. De heide had tot dan een agro-pastorale functie: ze leverde strooisel voor de potstal en was de weideplaats voor schapen en hoornvee. Op de landschapsfoto's van Massart ziet men de jeneverstruik welig tieren in twee verschillende biotopen: in stuifzanden en op de droge heide. De landduinen van nu waren toen nog grotendeels echte stuifzandgebieden; de landduinen die nog talrijk in de Limburgse Kempen voorkomen, zijn bijna altijd met naaldhout beplant. Op de foto's is nog duidelijk te zien hoe de heidevelden in Genk in het begin van deze eeuw nog volledig in gebruik waren als leveranciers van strooisel voor de potstal[9]. Massart schreef er dat overigens bij. Nergens ziet men een echt grote pol struikheide, alle zijn kort gehouden; tussen de schrale heidevegetatie merkt men de naakte grond. Ook het houden van schapen of ander vee op de heide heeft voor de jeneverstruik een gunstig effect: de dieren kunnen de zaden helpen verspreiden, maar ze kunnen ook plaatselijk zorgen voor het constant kort en zelfs open houden van de vegetatie en het intrappelen van de bessen.

De jeneverstruik was niet bestand tegen heidebranden. Gemeentelijke ordonnantes bepaalden dan ook dat niemand op de heide mocht roken of vuur maken. Had de heide gebrand, dan moest men ten minste zes jaar lang wachten om op die delen ervan opnieuw vee te laten grazen. In dit verband is de evolutie van het jeneverstruikenbestand in het reservaat de Maten in Genk leerrijk. Tot in het midden van de jaren vijftig was de soort er nog met verscheidene exemplaren vertegenwoordigd op het grote landduingebied ten zuiden van de Streep en de

(8) J. MASSART, *Esquisse de la géographie botanique de la Belgique.* Rec. Inst. Bot. L. Errera, tome suppl. 7 bis. Bruxelles, 1910. - ID., *Les districts flandrien et campinien*, in: CH. BOMMER en J. MASSART, *Les aspects de la végétation en Belgique.* Bruxelles, 1912. Jardin botan. de l'Etat, 80 foto's groot formaat.

(9) Onder potstaleconomie verstaat men de vroegere landbouweconomie op de zandgronden van de Kempen, oostelijk Nederland en het Noorden van West-Duitsland. Kenmerkend ervoor is de oplossing van het mestprobleem: grote hoeveelheden plaggen werden uit de uitgestrekte heide gehaald, aangerijkt in de potstal, waarna het geheel op de akkers terechtkwam.

Grote Huiskenswijer. Tussen 1957 en 1963 brandde de heide er niet minder dan vijf keer. Sedertdien is het jeneverbessenbestand in dat deel van het reservaat tot één exemplaar herleid.

Hoewel de Belgische wet houdende gemeentelijke verplichting tot bebouwing van 'woeste gronden' al van 1847 dateert, heeft het nog vele decennia geduurd voor het oude landbouwkundig gebruik van de heiden volledig wegviel. In het begin van deze eeuw waren er in de Limburgse Kempen nog tientallen schaapskudden; een bewijs hiervoor vormen alleen al de vele postkaarten, waarop soms kudden van circa 100 dieren. De achteruitgang van het aantal schapen was voor de situatie van de jeneverstruik maar van secundair belang, zolang er nog massaal werd geplagd. Het wegvallen van deze laatste traditionele agrarische gebruiksvorm van de heide betekende meteen ook het begin van het einde van het overal verspreid voorkomen van de jeneverstruiken op de heide. Van dan af is steeds minder ruimte ecologisch geschikt geweest voor de generatieve verjonging van de jeneverstruik. Het heide maaien is gedurende de eerste twee decennia van deze eeuw op de overblijvende heide blijven voortduren, waarna het tot in de jaren vijftig incidenteel voorkwam. De massale bebossing van de heiden met naaldhout daarentegen was vanaf de tweede helft van de 19de eeuw volop aan de gang. De jeneverstruik heeft daarom het veranderde landgebruik in de Kempen niet overleefd, behalve in enkele bij de ontginning gespaarde gebiedjes.

1.3. Gegevens uit de bronnen

De oudst bekende gegevens betreffende het voorkomen van de jeneverstruik op en rondom de Hoge Kempen dateren uit de zestiende eeuw. Remans[(10)] haalt een aantal Genker dorpskeuren uit de 16de-17de eeuw aan, waarin aan enkele houtsoorten op de gemeentelijke heide, waaronder de jeneverstruik, bescherming werd verleend. De oudste bepaling dateert van 1562[(11)], de tweede van 1653[(12)], terwijl dit '*alt verbodt*' op 20 januari 1778 nog eens werd herhaald. In 1562 werd de struik met haar huidige streeknaam *vrekeleer* (cf. 2.3) aangeduid, in 1653 als *wechelteer* (cf. 2.4); deze laatste naam is thans in Genk onbekend.

Een derde naam voor de jeneverstruik treffen we aan in een tekst van 1766[(13)], waarin de burgemeesters van Opglabbeek het feit aanklagen, dat de ingezetenen van het buurdorp As dagelijks op hun gemene gronden *bekelaeren* kappen en wegvaren; in As is *bekelaar*, dial. bèkelèèr (cf. 2.2) nog bekend.

(10) A. REMANS, *Over dorpskeuren van Genk (16de-17de eeuw)*. LIMBURG, XLIII 1964, p. 259-277, i.c. 274.

(11) Rijksarchief Hasselt, Genk Schepenregister nr. 1, f° 72.

(12) Id., register nr. 10, f° 7.

(13) Rijksarchief Hasselt, Gemeentearchief AS nr. 19

1.4. De jeneverstruik en -bes in het dagelijks leven

Aan de jeneverbes worden een aantal culinaire, hygiënische en magische eigenschappen toegeschreven, wat er ook toe geleid heeft dat het planten van deze boom bij de huizen een oud en in de streek veel toegepast gebruik is. Het is waargenomen in Hechtel, Helchteren, Koersel, Genk, Neerglabbeek, Zutendaal en elders; het is ook terecht doorgevoerd in het Openluchtmuseum in Bokrijk (bij de Wellenshoeve).

De blauwzwarte bes, in het Middelnederlands *jeneverbesie*, werd eertijds veel aangewend in de volksgeneeskunde, zoals bij maagkwalen, diarree, blaas- en nieraandoeningen en waterzucht(14). Uit de bessen werd ook een balsemachtige, op terpentijn gelijkende olie gestookt, die o.m. de Hasseltse jeneverstokers aanwendden om aan hun jenever een typisch aroma te geven. Ook op het platteland waren er in de vorige eeuw jeneverstokerijen, zoals in de Noordlimburgse gemeente Overpelt(15), waar de *Jeneverbeslaan* in een nieuwe wijk op de Houtmolenseheide nog aan het voorkomen van de jeneverbes aldaar herinnert(16).

In Genk - en wellicht ook elders - werd van de jeneverbes gebruik gemaakt voor het roken van ham. Vliebergh(17) meldt ook het gebruik van jeneverstruiktakken bij het maken van bezems in Kiewit (tussen Hasselt en Zonhoven).

De jeneverboom heeft blijkens archiefstukken(18) en naar door ons opgevangen getuigenissen, o.m. in Genk en Zutendaal, van onze voorouders steeds veel aandacht gekregen. Het smal vertikaal silhouet van de jeneverstruik was bij valavond een angstaanjagende spookgestalte en gaf aanleiding tot menig volksverhaal.

1.5. De toekomst van de jeneverstruik op de Hoge Kempen

De jeneverstruik heeft in de Limburgse Kempen eeuwenlang standgehouden, maar door het grondig gewijzigde landgebruik (cf. 1.2) is de soort in deze eeuw erg achteruitgegaan. Slechts in zeven van de zevenenveertig gebieden waar de jeneverstruik nog voorkomt, zijn er meer dan 50 levende exemplaren geteld. Enkel in het natuurreservaat Heiderbos in As, dat speciaal met het oog op het behoud

(14) Zie bijv. L. VANDENBUSSCHE, P. BRAECKMAN en S. TOP, *Ziekten en remedies in de volksgeneeskunde*, Menen, 1973, p. 28.
(15) J.J. HANNES, *Provincie Limburg 1842-1844. Uitgave van kadastrale statistieken* Brussel-Leuven, 1973, dl. II, p. 508. Deze Overpeltse jeneverstokerij bevond zich op het herengoed *het Hobos*.
(16) J. MOLEMANS, *Toponymie van Overpelt*, Gent, 1976, p. 183
(17) E. VLIEBERGH, *De Kempen in de 19e en in 't begin der 20e eeuw*. Ieper, 1908.
(18) Zie noot 10.

van het jeneverbesstruweel door Waters en Bossen wordt beheerd, is er nog een spontane generatieve verjonging te bespeuren[19]; elders laten de toestand van de volwassen bomen en het ontbreken van kiemplanten zien dat de jeneverstruik aan het uitsterven is[20].

2. De namen voor de jeneverstruik

2.1. Jenever (boom, -struik)

De altijdgroene heester met stekelige naalden en blauwzwarte bessen, *Juniperus communis L.*, is al in het Middelnederlands bekend als *geniver, genever, jeniever, jenever* 'jeneverstruik'. Het is een ontlening aan Oudfrans *geneivre*, uit volkslatijn *jeniperus* voor Lat. *juniperus*[21]. In de dialecten leven evenwel, zoals verder blijkt, andere namen verder, die weliswaar stelselmatig door jeneverbes, resp. -struik zullen verdrongen worden.

2.2. Bekel (boom, -bos) en bekelaar

Noord-Brabant kent voor de jeneverbes vooral *bekel (beikel)* en voor de jeneverstruik *bekelbos*[22]. Opgetekend werden *bekel* (Geldrop, Son, Wintelre), *bikkel* (Bakel, Deurne en Waalre), *bikkels* (Someren), *bèkelèreknopkes* (Eersel), *bekelbes* (Leende), *bekelbos* (Soerendonk) en *pikkelbos* (Gemert); Vierlingsbeek kent evenwel *waggelen* (cf. 2.4)[23]. Heukels vermeldt *bekelboom* en *-bos*, met de vermelding Oostbrabants[24].

Over de grens, in de Belgisch-Limburgse Kempen, komt de variant *bekelaar (bèkelèèr)* voor, o.m. in Achel, As, Bree, Kaulille, Opglabbeek, Peer, Zonhoven, Hulst onder Tessenderlo en Lillo onder Houthalen[25]. In Koersel (en wellicht ook in andere gemeenten uit die regio) was *bekelaar* bekend, want in de Atlas der Buurtwegen (1844) wordt onder n° 69 de *Beekelaerbergstraat* vermeld. Ongeveer

(19) R. VANHAEREN, *De positie van de Juniperus communis L. in het staatsnatuurreservaat Heiderbos te As.* GROENE BAND, XLI 1983, p. 1-21.
(20) De laatste exemplaren die in bebouwd gebied in villatuinen of op sociale braak zijn blijven staan, zullen het, dank zij de zorgen die er in sommige gevallen aan besteed wordt, misschien individueel nog het langst standhouden. In het natuurreservaat de Maten in Genk getuigt nog een enkele rechte jeneverbesstruik van een verdwenen woonsite.
(21) J. DE VRIES. *Nederlands Etymologisch Woordenboek*, Leiden, 1971, p. 286.
(22) A.P. DE BONT, *Dialekt van Kempenland, dl. II: Vocabularium*, Assen, 1958, p. 60.
(23) W. ROUKENS, enquêtes 1923-1937: Lijst 3, vraag 12 'jeneverbes'. - Medegedeeld door Drs. P. GOOSSENS uit Nijmegen, samensteller van het Limburgs Woordenboek.
(24) H. HEUKELS, *Woordenboek der Nederlandse volksnamen van planten* Amsterdam, 1907, p. 130. ANTON COOLEN heeft het in de roman 'Kerstmis in de Kempen' (blz. 78) over *de donkere bikkelbossen.*
(25) L. JANSSEN, *Over Daverdellekens, Hanekeutels en Onslievevrouwkenswas. Dialectische namen van Planten en vruchten in Limburg*, Hasselt 1983, p. 41-42.

Heidelandschap met jeneverbesstruiken uit 1904 (plaat 36 in MASSART 1912), thans ingenomen door de mijn van Winterslag.
De heide is zeer kort, kaalgevreten en/of kaalgekapt. Het losse zand en het grind van het Kempisch Plateau zijn tussen de struikjes te zien. Op de achtergrond een groot landduin.

één kilometer ten oosten van deze straat, die nu Stokstraat heet, staan nog enkele jeneverstruiken in de beplante stuifzanden van de Koerselse Heide; volgens overleveringen van oudere bewoners van 't Fonteintje in Koersel hebben daar eertijds veel jeneverstruiken gestaan(26).

Bekelaar komt in Belgisch-Limburg ook voor ter aanduiding van de hulst, zo in Heusden, Kaulille en Zolder; de naam van de jeneverbes is blijkbaar overgedragen op de hulst, eveneens met rode bessen(27).

(26) Meegedeeld door de heer WILLY VANLOOK (Hazerik 32, Koersel), die al enige tijd tracht de plaatselijke benaming van de jeneverstruik in Koersel te horen te krijgen, wat hem tot dusver niet gelukt is.
(27) L. JANSSEN, *o.c.* 1983, p. 41

2.3. Fleketeer en vrekeleer

In een artikel heeft Remans[28] uiteengezet dat in het Genks de jeneverstruik *fleketeer*[29] of *vrekeleer* heet; voor *vrekeleer*, variant die volgens hem (en terecht[30] ook in de buurgemeente Zutendaal voorkomt, geeft hij elders een citaat uit een dorpskeure van 1562 ten bewijze: '*Nijmant magh op die gemeijnt houdt noch hagen och vreckeler aeff houwen aen enich savel*'[31].

In Genk is thans voornamelijk *fleketeer* bekend in de betekenis jeneverstruik[32]. Voor Genk werd evenwel ook de variant *wechelteer* opgetekend, zulks uit een dorpskeure van 1653[33].

Fleketeer, aldus Remans, is eigenlijk de naam van de vlierstruik, Oostmiddelnederlands *fleteteer* (met dissimilatie fle*ke*teer), naam die werd overgedragen op de jeneverstruik. Voor de vlierstruik werd aldaar *holenteer* (daarnaast ook *Klotsenstruik*) de gangbare naam.

2.4. Wachelteer en wechelteer

In oostelijk Belgisch-Limburg, en daarbij aansluitend in Nederlands-Limburg, kennen we voor de jeneverstruik *wachtelteer*, resp. *wechelteer*, o.m. (eertijds) in Genk[34]. Lanaken, Maasmechelen, Rekem en omgeving[35] en Maastricht[36]. *Wachelteer* kan men zien als een samenstelling van *wachel* 'jeneverbes' en *teer* (Eng. *tree*) 'boom', zoals in heren-teer = haagbeuk en holen-teer = vlierboom. Waarschijnlijker is dat we te doen hebben met een afleiding met het suffix -*aldra*, dat optreedt in boomnamen (cf. de plaatsnaam Appelterre)[37].

(28) A. REMANS, *Flèketèr*. HEIDEBLOEMKE XI, 1951-52, p. 16-21.
(29) In Genk-Termien is er de *Flekeleerstraat* (L. WISSELS, *Verklaring van de Genker straatnamen*, Genk, 198l, p. 130).
(30) Onlangs gehoord door J. BURNY. - In Zutendaal, in het gehucht Gewaai, is er een *Flikkebergstraat*; in Oud-Waterschei (Genk) de *Flikbergstraat*. Een flik of vlik is een heilap, een vlag; de naam is niet te interpreteren als een verbastering van *fleketeer*.
(31) Zie noot 11.
(32) Ook vermeld in Limburgs Idioticon. *Verzameling dialectwoorden ('Woordenzangen')*, van 1885 tot 1902 verschenen in het tijdschrift '*t Daghet in den Oosten*'. Tot woordenboek omgewerkt door M. MAASSEN en J. GOOSSENS. *Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* (Vlaamse Afdeling) 14. Tongeren, 1975. - Op p. 76 staat vermeld *fläkkenteer*. Gehoord: Kempen. Men hoort ook: *fläkkeleer*.
(33) Zie noot 12.
(34) Id.
(35) E. PAQUE, *De Vlaamsche volksnamen der planten van België, Fransch-Vlaanderen, Noord-Brabant, Hollandsch-Limburg enz. Bijvoegsel*. Brussel, 1912, p. 147-148.
(36) H.J.E. ENDEPOLS, *Woordenboek of Diksjenaer van 't Mestreechs*, Maastricht, 1951, p. 490.
(37) W. MEID, *Germanische Sprachwissenschaft III: Wortbildungslehre*, Berlin, 1967, p. 106.

In Sittard komt de variant *Wacholder* voor[38], die via het Hoogduits is binnengedrongen. In het Rijnlands leven evenwel vormen verder die vergelijkbaar zijn met *wachelteer/wechelteer*, nl. *Wachelter, Wakelter, Wächelter, Wäkelter* e.a.[39]. In Hoogduits *Wacholder* is -*elter* vervangen door -*(h)older*, wellicht met de gedachte aan *Holler* 'vlierstruik'; verder ook nog door elementen als -*dorn*. - *struk*, enz.[40]

Voor Nederlands-Limburg werd meermaals *wachelder* opgetekend[41], die o.i. aansluit bij *wachelteer* en niet (met reductie van het tweede lid) bij Hoogduits *Wacholder*.

Schuermans vermeldt als Limburgs *wachtel* 'jeneverbes' en *wachtelteer* 'jeneverboom', maar ook *wachalder* en *wachholder*, evenwel zonder bewijsplaatsen[42]. Paque neemt dit laatste zonder meer over[43].

3. De naam Wechelderzande

3.1.

Van de nederzettingsnaam Wechelderzande, een gemeente in de Antwerpse Noorderkempen, wordt in de door ons geraadpleegde literatuur geen of een zeer onbevredigende verklaring gegeven. Mansion[44] suggereert een mogelijk verband tussen *Wechel* en wichelarij (toverij) en denkt hierbij ook aan de gemeentenaam *Wichelen* (Dendermonde). Deze verklaring is zonder meer uit te sluiten. Carnoy[45] ziet in -*el* de verdofte vorm van *lo* 'bos', en in het eerste lid *weg 'baan'*, resp. *wegge* 'wig'. Ook deze hypothese biedt weinig houvast, zeker niet wat *weg* 'baan' betreft.

Aannemelijker is de verklaring 'bos op een glooiing', met als tweede lid *lo* 'bos' en als eerste het element dat we ook in Waaienberg en Wenduine aantreffen: Indogermaans *wegh-*, waarvan Ndl. *wig;* met lange vocaal *wegh-* in Oudhoogduits *wagi* 'glooiend'[46].

(38) P.J.G. SCHELBERG, *Woordenboek van het Sittards dialect*, Amsterdam, 1979^2, p. 482.
(39) *Rheinisches Wörterbuch* (Bonn, 1928-71, dl. IX, kolom 160-62; H. DITTMAIER, *Rheinische Flurnamen*, Bonn, 1963, p. 328.
(40) Vgl. ook *wachelbèrestroek* (TH. VAN DE VOORT, *Dialekt van de gemeente Meerlo-Wanssum*, Amsterdam 1973, p. 321) en *wachhelder-sjtroek* (J. JONGENEEL,... *Dorpsspraak van Heerle*, Heerlen 1884, p. 223).
(41) O.m. voor Amstenrade, Borgharen, Houthem, Kerkrade, Nieuwenhagen, Stevensweert en Vlodrop (Enquête W. Roukens - zie noot 23).
(42) L.W. SCHUERMANS, *Algemeen Vlaamsch Idioticon*, Leuven, 1865-1870, p. 840.
(43) E. PAQUE, *o.c.* 1912, 147-148.
(44) J. MANSION, *De voornaamste bestanddelen der Vlaamsche plaatsnamen. Nomina Geographica Flandrica*. Studie III Brussel, 1935, p. 172.
(45) A. CARNOY, *Dictionnaire étymologique du nom des communes de Belgique*. Louvain, 1939, p. 626.
(46) Variant is *wek-, wak-* in Lat. *convexus* 'bolrond', Oudindisch *vakrá* 'gebogen, krom' (Meegedeeld door Dr. M. Gysseling).

Het tweede lid is ongetwijfeld *lo* 'bos', zodat de naam *Wechel* (jonger Wechelderzande) in relatie staat tot de vroegere bosbegroeiing, zoals talrijke andere Kempische nederzettingsnamen. Wat het eerste lid betreft, denken we concreet aan de jeneverboom, zoals onder 3.3 blijkt.

3.2. Vermeldingen van de plaatsnaam Wechelderzande

3.2.1.

Daar er voor de gemeente Wechelderzande geen toponymische studie voorhanden is, dienen we ons materiaal uit diverse bronnen te putten.

De oudst bekende vermelding blijkt 1187 *Wechele* te zijn[47], hoewel niet vermeld in het Toponymisch Woordenboek van Gysseling[48]. Jongere attestaties zijn: 1418 *Wechelderzande*[49], 1444 *Wecheldersande/Wicheldersande*[50], 1836 *Wechelderzande* (volgens K.B. van 22.4.1836).

We beschikken ook over onuitgegeven anthroponymische studies van Lier en Herentals, twee stadjes uit de Antwerpse Kempen. Voor inwijkelingen uit *Wechel(derzande)* vinden we in de registers van Lier o.m. genoteerd: 1377 Machtelt van *Wechle;* 1392 Mechiel van *Wechele/Wechle;* 1377 Kateline van *Weechgele;* 1394 Kateline van *Wechle;* 1457 Mert van der Bruggen van *Wechelezande* raymekere[51]. In de Herentalse registers staan genoteerd: 1296 Her Art van *Wechgele*; 1345 Gielijs van *Wechle*[52].

3.2.2.

De oudst geattesteerde vorm is *Wechel(e)*. Hiervan is, met toevoeging van het element *zand*, een *-er-*afleiding gevormd: *Wechelrezande/Wechelerzande*, en met invoeging van *-d-*: *Wechelderzande*. Het tweede lid staat in de verbogen vorm.

Het Zand is een gehucht van de gemeente Wechelderzande, met als eerste vermelding: 1368 1 bloc *aent Zant*[53]. *Zand* en het synonieme *Zavel* zijn in de Kempen gangbare namen voor hoger gelegen, droge terreinen op zand- of zavelbodem.

(47) J. MANSION, *o.c.* 1935, 172.
(48) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vòòr 1226)*. Tongeren, 1960.
(49) A. KREGLINGER, *Mémoire historique et étymologique sur les noms des communes de la province d'Anvers*. BULLETIN DE LA COMMISSION CENTRALE DE STATISTIQUE, III, 1847, p. 209 e.v.
(50) J. VAN OLMEN, *Wechelderzande. Toeristisch*. In: Vlaamse Toeristische Bibliotheek, nr. 69 (1966), p. 3.
(51) A. FRANS, *Bijdrage tot de studie van de persoonsnamen te Lier in de 14de en 15de eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. *Leuven*, 1967.
(52) J. DERCON, *Bijdrage tot de studie van de persoonsnamen te Herentals in de 14de en 15de eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. *Leuven*, 1964.
(53) A.M. en J. HELSEN, *Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen*. Nomina Geographica Flandrica, Studie XIII, Leuven, 1978, p. 205.

Wechelderzande is een gemeente op droge tot matig droge zandgronden; circa 25% van de oppervlakte (1.092 ha) wordt door bos (eertijds heide) ingenomen.

In de volksmond is de samenstelling *Wechelderzande* nog altijd niet gangbaar, wel *Wechel (en wẹχəl)*.

3.3. Betekenisverklaring van Wechelderzande

Zoals uit de vermeldingen sub 3.2. blijkt, is *Wechel(d)erzande* een jongere variant van *Wechele/Wechle;* ook in de volksmond is het thans *Wechel*. Deze nederzettingsnaam, oorspronkelijk een terreinnaam, bevat ongetwijfeld de naam van de jeneverbes, resp. -struik. Een probleem is evenwel dat *wachel/wechel* 'jeneverbes, - boom' niet zonder meer als terreinnaam (secundair als nederzettingsnaam) kan functioneren. Daarvoor ontbreekt een element dat op begroeiing (voorkomen van) betrekking heeft. We menen dan ook dat *Wechel* een verholen samenstelling is van *wechel* 'jeneverbes, -boom'[54] + *lo* 'bos op zandbodem'. Daar het element *lo* in deze positie normaal verdoft tot *-el*, is een ontwikkeling van *wechel-lo* tot *wechel* zeer aannemelijk.

Wechelderzande ligt op een verhevenheid die zelf niet wordt bevloeid, maar waaruit enkele kleine beken ontspringen. Ten oosten van de oude nederzetting zijn er omvangrijke dennenaanplantingen (eertijds heide), en deze aanplantingen zetten zich verder op het hoger liggende, droge gebied in noordelijke en noordoostelijke richting. Daar bevinden zich overigens ook enkele droge heidepercelen en enkele beplante landduinen. Het geheel moet tot vòòr de dennenaanplanting een ideale groeiplaats voor de jeneverstruik gevormd hebben. Ten westen en ten noordwesten van Wechelderzande lag tot voor enkele decennia een uitgestrekt stuifzandgebied, de Bruulbergen[55]. Daar is de jeneverbes waarschijnlijk in de eerste helft van de negentiende eeuw door Van Haesendonck[56] of een tijdgenoot van hem aangetroffen; een takje ervan wordt bewaard in het herbarium van de Nationale Plantentuin te Meise.

54 Het grondwoord *wechel* bevat wellicht een etymon dat we ook in *wikkelen* en *wiek* aantreffen, bij Indogermaans *weg-* 'binden', de takken aanduidend die bij het opzetten van woningen in vlechtwerk gebruikt werden. Cf. J. DE VRIES, *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden, 1971, p. 183.

55 Foto's hiervan in: J. HELSEN, *Het landschapsbeeld in de Antwerpsche Kempen*. Antwerpen, 1943; H. DELAUNOIS, *Inventaris van de Landschappen, Provincie Antwerpen*. Brussel, 1960.

56 Zie noot 3.